

ТҮРКИ СУҰПЫЛЫҚ ДӘСТҮР ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ: ХОЖА АХМЕТ ЯССАҰИЙ ТӘЛИЙМАТЫ МЫСАЛЫНДА

Хәмзеев Ә.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20307553>

Уллы улама, түрки халықлардың руўхый устазы, данышпан Хожа Ахмет Яссаўий өзиниң өлмес мийраслары менен тарийхта өшпес из қалдырған классик шайыр болып табылады. Кешеги кеңес дәўириниң идеологиялық шеклеўлери бабамыздың тарийхын хәм бақалы шығармаларын илимий изертлеўлерден узақластырғаны менен, халықтың мәнаўий естелигин өширип жибере алмады. Жүрек көзи ашық ата-бабаларымыз бенен кеўил сандығы ояў әжелеримиз күни кешеге дейин оның муқаддес исмин хәм хикметлерин ядқа билип, әўладтан-әўладқа жеткерип келди.

Яссаўийдиң туўылған жери — Сайрам қаласы болса, оның илим жолында кәмиллик дәрежесине көтерилген топырағы — муқаддес **Түркистан** болып табылады. Бул әжайып қала ҳаққында уллы шайырларымыз «Ата журтым — Түркистан» деп мақтаныш пенен жырлаған.

Қарақалпақ әдебияты тарийхында суўпылық дәстүр Яссаўий дәўиринен баслап бирнеше әсирлик кезеңди қамтып, жәмийеттиң диний, этикалық хәм мәдений турмысында фундаментал роль атқарды. Яссаўий тәлийматы қарақалпақ шайырлары дәретиўшилигиниң мәнаўий бағдарын белгилеп, инсанийлық, руўхый пәклик хәм ҳақыйқатқа умтылыў сыяқлы универсал қәдриятларды жайыўда тийқарғы қайнар көз болып хызмет етти.

Қарақалпақ шежирелерине нәзер салсақ, Хожа Ахмет Яссаўий тулғасының миллий болмыс пенен тығыз байланысқанлығын көремиз. Ж. Муратбаевтың мағлыўматларына қарағанда, Яссаўийдиң анасы хәм өмирлик жолдасы Қарақалпақтағы қытай қәўиминиң қызы болғанлығы, сондай-ақ оның әўладларының қарақалпақ руўлары менен куда-андамалық қатнасықлары халықлық шежирелерде кеңнен сәўлеленген [1,49]. Бул фактлер Яссаўий мийрасының қарақалпақ халқы ушын тек диний емес, ал туўысқанлық-миллий жақтан да жақын екенлигин тастыйықлайды. Яссаўий дәретиўшилигинде **тасаўуип тәлийматы** — шығарманың өзек мазмунын курайды. Ол суўпылықты тек схоластикалық диний билим емес, ал инсан қәлбин тазартыўшы хәм оны Хаққа жақынластырыўшы әмелий турмыс тәжирийбеси сыпатында көрсетти. «Дийўаны хикмет» — түрки тиллес халықлар әдебиятындағы суўпылық бағдардың дәслепки үлгиси болып, оның

мазмунунда Аллаға болған шексиз мухаббет, Пайғамбар сүннетине садықлық, социаллық теңлик хәм нәпси менен гүрес идеялары жәмленген. Ҳ. Ҳамидий атап өткендей, Яссаўий өз идеяларын көркем поэзиялық үлгилер — хикметлер формасында жырлап, халық арасында үгитлеген [2,64].

Яссаўийлик тәлийматының қарақалпақ әдебиятына сиңисиўиниң тийкарғы концептуал бағдарлары төмендегилерден ибарат:

1. **Руўхый пәклик хәм этика:** Инсанның өз нәпсиси менен гүресип, мәнәўий ҳадаллыққа ерисиўи.

2. **Илахый мухаббет хәм социаллық хызмет:** Халыққа хызмет етиўди Аллаға мухаббеттиң әмелий көриниси сыпатында таныў.

3. **Ҳақыйқатқа умтылыў:** Дүньяўий өткинши мәплерден ўаз кешип, мутлақ ҳақыйқатты излеў.

Халық аңызларында қарақалпақлардың Түркистаннан көшиў ўақыялары Хожа Ахмет Яссаўий мазары менен байланыстырылыўы, оған «медеткер пир» сыпатында исеним билдирилиўи — бул тәлийматтың халық санасына каншалықлы терең сиңгенлигиниң дәлийли. К. Мәмбетов атап өткендей, Яссаўийлик тәлийматы философиялық ой-пикирлерди қарапайым түрки тилде, жыр формасында жеткериўи арқалы Орайлық Азия руўлары арасында тез қабыл етилген [3,43].

Қарақалпақ әдебиятында Яссаўий излери тек диний мазмун менен шекленбей, ал әўлийелер культи, «бенде болмақ — хызмет қылмақ» концепциясы хәм нәпси тәрбиясы мотивлери арқалы классик поэзияның көркемлик тийкарын қәлиплестирди [4,77]. Қарақалпақ шайырлары тәўбе, истиғфар хәм руўхый тазарыў идеяларын өз шығармаларына өзек етип алып, Яссаўий дәстүрлерин миллий топырақта раўажландырды.

Қайғы-мийнет болды ярым,

Шықмас көңилдин ғубарым.

Кеше күндиз ахыў-зарым,

Қалыбман ҳайран ишинде [5,43].

Әжинияз шайыр бул қосық қатарларында Аллаға мухаббет сезимин жырлайды. Бунда руўхый тазарыўға умтылып, Аллаға жетиў ышқы бир сәтке де тоқтамайды. Ол түнде де күндизде өз ашығына жетиў қайғысында жүреді. Және ол өзи бул ашықлық ҳалына түсинбей шарасыз аң-таң болады. Бул — руўхый ҳал менен өмир мәнин излеўдиң көриниси. Шайырдың шығармасы суўпылық руўхый ойлар менен суўғарылып — қайғы арқалы ишки жан дүньясы тазарып, ҳақыйқатқа жетиўин аңлатады. Буннан келип шығатуғын жуўмақ Әжинияз шайыр Яссаўий жолы менен жүргенлиги оның хикметлеринен нәр алғанлығы көринип турады. Яссаўий тәлийматы

қарақалпақ халық дәстүрлерине де сиңіп кеткен. Мәселен, той-мерекелерде айтылатуғын ибратлы сөздерде, жыраулардың термелерінде, дуғаларда суўпылық көз-қарасларлар сақланған. Халық арасында «пирге қол беріу», «ата-баба руўхынан медет сорау» дәстүрлери де Яссаўий дәуиріндеги суўпылық-исламға сай руўхый көз-қараслар менен байланысып келеди. «Яссаўий поэзиясы өзиниң диний суўпылық исенимлерине бай шығарма. Бунда хәр қандай пикир дин қағыйдалары сыпатында әмелге асырылады. Онда тек дин ғана хәмме нәрседен үстин етип көрсетилип, хәр қандай кемшиликти дүзетиўши күш сыпатында бериледи» [6,75]. Сол дәуирлерде көплеген халық шайырлары өз шығармаларында суўпылық дәстүрди сақлады. Жыраулар жырларында «пәний дүнья – өткинши», «халыққа хызмет қылмақ – Аллаға хызмет қылмақ», «тазалық – инсаныйлықтың негизги шәрти» сыяқлы пикирлерди жазып қалдырды. «Суўфийлик жолға түскенлердиң бас мақсети руўхый хәм жисманий тазаланыў, пәклениў арқалы, руўх пенен денени бир-бирине сәйкеслендириў арқалы кәмил инсан дәрежесине көтерилю хәм ең соңында несип болса, Аллатааланың (хақтың) дийдарын көрмекке мүнәсип болмақ» [7,7]. «Халыққа хызмет – Аллаға хызмет» деген қағыйда тәрбияның негизи болып қалды. Жасларға нәсият ретинде айтылған ҳикметлерде дүньяға алданып қалмаў, ата-анаға хұрмет, жетим- ғәриплерге меҳир көрсетиў сыяқлы пикирлер көплек нәсият етилди. Суўпылық дәстүр халықтың диний турмысында да айқын из қалдырды. Пирлерге, әўлийелерге хұрмет көрсетиў, Мүнәжат хәм зикир рәсимлери, тәрийқат жолын тутыў дәстүрлери, бәрше суўпылық-яссаўийлик тәлийматтың ықпалында болған.

Қарақалпақ халық мәдениатындағы көп дәстүрлер суўпылық көз-қарас пенен байланысып келеди: Халық қосықларында, жыр хәм дастанларда суўпылық мотивлер сақланған. Нақыл-мақалларда («Дүнья – өткинши», «Ҳадал болмаған – инсан емес» киби) суўпылық түсиниклер баршылық. Халық арасында сақланған рәўиятлар, гүрриңлер де суўпылық ибратлы сөзлерден қуралған. Суўпылық дәстүр қарақалпақ халқының руўхый байлығының бир бөлеги есапланады. Яссаўий қәлиплестирген диний сабырлылық түсиниги мусылманшылықтың ең тийкарғы дурыс жолын таңлаған түркий халықлар ушын жүдә қунлы мийрас болып табылады [8,32]. Бүгинги күнде де бул дәстүр: Халық поэзиясында, диний нәсиятларда әдебият пенен мәдениатта сақланып, жаңа заманға сай бейимлесип келеди. Суўпылық тәлийматтың тәрбиялық әҳмийети ҳәзирги дәуирде де жойылған жоқ. Ол жасларды тазалыққа, ҳадаллыққа, ийманлы болыўға шақырады. Хожа Ахмет Яссаўий дәретиўшилигиндеги тасаўуип тәлийматы түрки

халықтарының руўхый тарийхында айрықша орын ийелейди. Оның «Дийўаны ҳикмет» китабы – суўпылық көз-қарасларды қарапайым халыққа өз ана тилинде жеткізген бийбаха мийрас. Яссаўий тәлийматы тек Орта Азияда, соның ишинде Қарақалпақ халқының да руўхый дүньясына терең тәсир ете алды. Қарақалпақ әдебиятында суўпылық дәстүр XVII–XIX әсирлерде жыраўлар менен шайырлар дәретиўшилигинде толық сүүретленди. Сулайман Бақырғаний, Жийен Жыраў, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ киби уллы шайырлар өз шығармаларында Яссаўий тәлийматын жалғастырып, халықты хадаллыққа, тазалыққа, ийманлы болыўға үндеди. Суўпылық дәстүр қарақалпақ поэзиясында тек диний мотив ретинде ғана емес, бәлки халықтың әдеп-икрамлылық, тәрбиялық хәм мәдений турмысын белгилеўши тийкарғы көз-қарас ретинде де хызмет етти. Соның негизинде тазалық, сабыр, қанәәт, халыққа хызмет қылыў сыяқлы баслы ўазыйпалар турды. Бүгинги күнде де Яссаўий тәлийматының тәрбиялық хәм руўхый әхмийети жойылған жоқ. Қарақалпақ әдебиятындағы суўпылық дәстүр хәзирги заман жасларына ийманлы болыўды, хадаллықты, халқына хызмет қылыўды үйретеди. Сондай-ақ, Хожа Ахмет Яссаўий дәретиўшилигинен нәр алған суўпылық дәстүр қарақалпақ әдебиятында уллы қәсийетли мектеп есабында хұрметленип, халық руўхый мийрасын байытты хәм мәдений идентификациясының ажыралмас бир бөлегине айланды.

Хожа Ахмет Яссаўий дәретиўшилиги түркий халықлар, соның ишинде Қарақалпақ әдебиятының руўхый тийкарын қәлиплестирген классик мийрас ретинде илимий баҳаланыўы тийис. Хожа Ахмет Яссаўий өзиниң пүткил өмирин инсанды кәмилликке жеткизиўге арнаған. Ойшылдың атақлы «Дийўаны ҳикметин» де усы мақсетте дәреткен. Адам дәслеп өзин билиў соң Хақты таныў, оны шын кеўилден сүйиў арқалы кәмил инсан дәрежесине жетиў – классик шайырдың гөзлеген мақсети болған. Хожа Ахмет ҳикметлери әдиллик, мийрим-шәпәәттиң, тақўалық, ҳақыйқатлық, терең ойлаў, тазалық киби ийгиликли ислерге шақырады. Хожа Ахмет Яссаўий – тек тарийхый ямаса диний шахс емес, бәлки путин турки халықлар руўхый дүньясында мәңги орын ийелеген данышпан шайыр. Оның тәлийматы Қарақалпақ әдебиятының руўхый негизине айланған. Яссаўий ҳикметлеринде сүүретленген инсанийлық, ийман, сабыр, тақўалық киби қағыйдалар Қарақалпақ әдебияты арқалы халық санасына терең сиңген. Бүгинги күнде де бул тәлиймат өз актуаллығын сақлап, жәмийеттиң руўхый руўажланыўында хәм кәмил инсан тәрбиялаўында хызмет етип келмекте.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Муратбаев Ж. Шежирениң шыбығы. – Нөкис: Билим, 1991; Қарақалпақ шежиреси. – Нөкис: Журналист, 1994.
2. Ҳамидий Ҳ. Шығыс тиллериндеги жазба дереклер. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1991.
3. Мәмбетов К. Әйемги қарақалпақ әдебияты. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1976.
4. Мәмбетов К. Ерте дәуирдеги қарақалпақ әдебияты. – Нөкис: Билим, 1992.
5. Әжинияз. Таңламалы шығармалар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
6. Мәмбетов К. Ерте дәуирдеги қарақалпақ әдебияты. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.
7. Жәримбетов Қ. Ашық Зийўар. – Нөкис: Билим, 1998.
8. Зейбек Н.К. Қожа Ахмет Йасауи жолы және таңдамалы хикметтер. – Анкара: TDV Yayınları, 2003.